

ЮРІЙ САВЕЛЬЄВ,

доктор соціологічних наук, кандидат філософських наук, доцент кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

Інклюзивна модернізація і суперечності ціннісних змін у країнах Східної Європи у 1990–2000-х роках¹

На початку 1990-х років майбутнє постсоціалістичних країн багато соціальних теоретиків розглядали в категоріях модернізації [Müller, 1992; Sztompka, 1993; Tiryakian, 1995]. Змістом такої модернізації мали стати зміни суспільних інститутів за зразком західного капіталістичного суспільства й адаптація до його економічних, політичних, правових та фінансових норм [Blokker, 2005]. Оптимістичний проєкт модернізації Східної Європи передбачав остаточну перемогу універсального ліберально-ринкового типу модерну. Задля цього “посткомуністичні суспільства” мусили “повернутися” до Європи (тобто до сучасного західного світу) [Штомпка, 1996]. Однак виявилось, що зробити це непросто, зокрема й тому, що “принаймні від XVI століття Східна Європа була й залишається економічно відсталою та маргіальною частиною Європейського континенту” [Janos, 1994: р. 3]. Теорія модернізації не змогла передбачити і пояснити появу гібридних форм капіталізму в постсоціалістичних суспільствах [Altwater, 1998]. Через глибоку економічну та суспільну кризу 1990-х років сама ідея модернізації була дискредитована для пострадянських країн [Karustin,

1

Коротший варіант цієї статті із назвою “Антиномії суспільства пізнього модерну: Східна Європа у небезпеці демодернізації (Antinomies of late modernity: Eastern Europe in peril of demodernization)” було опубліковано в журналі “Ideology and Politics Journal: Post-Soviet Transit and Demodernization” (2018, Issue 1 (9), pp.14–63).

2003]. Замість очікуваного “повернення” до “нормальних” форм і практик модерну [Sztompka, 1993] деякі з країн постсоціалістичного блоку пережили “безпрецедентну демодернізацію” індустриального суспільства ХХ століття, відкотившись (принаймні за деякими аспектами) у “домодерний” стан [Cohen, 2001].

Разом із тим, якщо порівняти шляхи розвитку колишніх соціалістичних суспільств Східної Європи, то можна помітити очевидні відмінності. Уже у 1990-х роках відбулося розмежування східноєвропейського регіону і траєкторій розвитку. Якщо Білорусь, Молдова та Україна були втягнені у пострадянське коло інтересів і впливу Росії, країни колишнього соціалістичного блоку й держави Балтії приєдналися до загальноєвропейського проекту. В результаті країни, залучені до процесу європейської інтеграції, швидше відновилися після занепаду 1990-х років і значно поліпшили докризовий показник Індексу людського розвитку 1990 року [Savel'yev, 2011].

На тлі оформлення авторитарних режимів у Білорусі та Росії та політичної нестабільності в Молдові та Україні здавалося, що європейська інтеграція є ефективною стратегією для модернізації та розвитку постсоціалістичних суспільств Центральної та Східної Європи. Проте зростання впливу популістських сил, прихід до влади правих націоналістичних партій, обмеження функціонування демократичних інститутів і критичне ставлення до загальноєвропейського ліберального проекту в східноєвропейських країнах у 2010-х роках — усе це свідчить про суперечливість процесу модернізації навіть у країнах-членах ЄС. Виникає низка питань. Чи є релевантним концепт модернізації для регіону взагалі? Чи залишилася демодернізація пострадянських країн позаду в 1990-х роках? Нарешті, чи можемо ми розглядати модернізацію поза загрозою демодернізації?

У першій частині цієї статті я узагальнюю сучасні теоретичні інтерпретації модернізації й демонструю, що модернізація є перманентним, релятивним, нелінійним та антиномічним процесом, який необхідно розглядати лише в контексті демодернізації. У другій частині статті на підставі моделі модернізації Р.Інглгарта та К.Вельцеля [Welzel et al., 2003; Inglehart, Welzel, 2005; Inglehart, Welzel, 2010] і аналізу агрегованих даних Європейського дослідження цінностей (EVS) та Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) я показую, що в період 1990—2000-х років у східноєвропейських постсоціалістичних країнах одночасно відбувалися різноспрямовані процеси ціннісних змін. Ці протилежні зміни, що свідчать про тенденції модернізації й демодернізації, мали місце як у більш успішних країнах, що залучені до процесу європейської інтеграції, так і в пострадянських Білорусі, Україні та Росії.

Якщо поступове зростання матеріального благополуччя й відчуття екзистенційної безпеки загалом сприяють поширенню емансипаційних цінностей, що є передумовою модернізації політичних інститутів, то економічна скрута, неефективна соціальна політика і втрата впевненості серед різних верств населення є підґрунтям для посилення антимодерних ціннісних орієнтацій. Отже, загальний висновок дослідження полягає в тому, що процес модернізації може бути нерозривно пов'язаним із демодерніза-

цією. Саме такий погляд дасть змогу краще зрозуміти суперечливість розвитку регіону Східної Європи.

Соціологічна рефлексія антиномій модернізації у сучасному суспільстві

Найпоширеніше розуміння модернізації існує у двох варіантах: у “широкому” розумінні — як комплекс цивілізаційних “масштабних соціальних, економічних, політичних і культурних змін”, яким характеризувався перехід до особливого типу суспільства Нового часу [Martinelli, 2005: р. 8]. “Вузьке” значення модернізації — це комплекс “процесів, через які слабо-розвинені суспільства або суспільства, що розвиваються, тобто різноманітні периферії світу, намагаються скоротити або подолати розрив, який відділяє їх від розвинених країн... в економічному зростанні, конкурентоспроможності на глобальному ринку і якості життя населення” [Martinelli, 2005: р. 25]. У сучасному глобальному світі модернізація також розглядається як “форма міжнародної конкуренції”, а не тільки як “цивілізаційні зміни” [Zhang, He, 2015].

Історично модернізація має три часові виміри: як первинний розвиток невеликої кількості найбільш розвинених суспільств, який розпочався індустріальною революцією та іншими кардинальними змінами в суспільствах північноатлантичного регіону; як багатоманітний процес, коли “менш розвинені суспільства наздоганяють” світових лідерів у взаємодії з ними; нарешті, як постійні спроби модернізованих суспільств “надати відповіді новим викликам на шляху інновацій і реформ” [Цапф, 1998: с. 14].

Отже, перебіг і результати модернізації дають змогу оцінити розвиток різних суспільств у порівняльному аспекті як ретроспективно, так і для пояснення та прогнозування співвідношення сил у глобальній світ-системі майбутнього. Формально модернізація зорієнтована на досягнення новітнього найсучаснішого стану (“*up-to-date*”), який лише можливий у цей час і в цьому місці [Harrison, 1988: р. 152]. Це надає можливість ранжувати суспільства, розташувати їх за певною шкалою [Giddens, 1984: р. 232].

Разом із тим модернізація вказує на певний ціннісний орієнтир. Проведений у попередніх публікаціях аналіз засвідчив, що соціальне включення (інклюзивність) є сутнісною характеристикою модерну, що відображає основу його соціальної організації [Савельєв, 2015; Савельєв, 2017]. Ідеологія і практика суспільства модерну ґрунтувалися на принципах рівності можливостей, розширення індивідуальної свободи, універсальної раціональності й ефективності. Серед інноваційних змін в соціальних інститутах і когнітивних структурах (зокрема, сприйнятті часу та поступу суспільства) важливою особливістю модерну було заміщення аскриптивних статусів, мотивів, практик соціокультурними системами, зорієнтованими на досягнення і мобільність [Lerner, 1968; Deutsch, 1961; Inkeles, 1974].

Саме починаючи з Нового часу формувалося суспільство із новою соціальною структурою, акцентованою соціальною мобільністю та прискореним розвитком, суспільство, в якому корпоративна ізольованість соціальних груп була кардинально зменшена, ба навіть зруйнована. Виникла висо-

коєфективна система виробництва знання — сучасна наука, що стала невіддільною частиною та виробничою силою індустріального суспільства. Емансипаційний “проект” модерну нерозривно пов’язаний із раціоналізмом, “розчаклуванням”, переконанням у принциповій можливості пізнати об’єктивний світ, вірою в силу науки, нестримним бажанням людини “інструментально опанувати світ” [Habermas, 2003: p. 10].

Розчаклування світу зробило навколишнє середовище, людську діяльність і соціальні взаємодії прозорими. Практики суспільства модерну, що спираються на принципи універсальної раціональності, ефективності, розрахунку й передбачуваності, набули завершеного втілення у таких відомих формах організації та процесах, які були тавровані Дж.Ритцером терміном *макдоналдизація* [Ritzer, 2000]. Ідеться про суспільство, де почали втрачати актуальність традиційні аскриптивні ознаки, за якими соціальні групи розрізняються між собою. Найважливішим було зменшення бар’єрів між конфесіями, спочатку — всередині християнства, а з часом — і за його межами [Parsons, 1971]. Це дало змогу інтегрувати певні групи, насамперед в економічній сфері.

Проте розвиток суспільства модерну заперечував його фундаментальні засади. Його ідеали виявилися далекими від реальності [Хабермас, 2003]. Емансипація призвела до несподіваних загроз для досягнення свободи людиною [Bauman, 2000]. На тлі емансипаційних процесів в Європі було побудовано ефективну й витончену систему контролю, дисципліни та ексклюзії [Foucault, 1965; Foucault, 1978; Wagner, 1994]. Філософія постмодерну заперечила новоевропейський ідеал об’єктивного універсального знання, поклавши край пануванню метанаративів і постулювавши множинність інтерпретацій. Як наслідок утворився епістемологічно-культурний плюралізм і посилювався вплив так званих локальних систем знання.

Емансипаційну й раціональну сутність модерну та модернізації, яка живила просвітницький ідеал, не можна зрозуміти поза укоріненими в ній антиноміями та “лініями напруження”, серед яких розбіжність тотальності й плюралістичного бачення цінностей, дилеми “звільнення”, “майбутності” та “ворожості” безособових суспільних інститутів, антиномії “рефлексії і дії”, автономності індивіда і суспільних обмежень, “вимірів людського існування”, напруження між правами індивідів і колективним інтересом, захист “прав від наявних центрів влади” [Бергер, 1990; Eisenstadt, 2010; Touraine, 2009].

Ускладнення соціальних систем та когнітивних моделей призвело, за словами Ю.Габермаса, до “нової непрозорості” [Хабермас, 2003]. На тлі глобалізації у другій половині ХХ століття відбулися піднесення мультикультуралізму і ревіталізація домодерних традиційних форм, зокрема релігійних. У сучасному світі дедалі більше акцентується те, що розрізняє, розділяє, увиразнює унікальність та відмінність від інших. Релігія, конфесійна та етнічна належність, мовні та культурні особливості використовуються для підкріплення ідентифікації, а також як політичний інструмент. У результаті “глобалізація водночас є чинником і проявом як культурної гомогенності, так і культурної гетерогенності” [Robertson, 1992: p. 173]. Парадоксальним чином раціональні системи призводять до дегуманізації, втрачаю-

чи сенс, і “невідворотно генерують ірраціональності, які обмежують, а в кінцевому підсумку загрожують їхнім раціональним засадам і, можливо, підривають їх” [Ritzer, 2000: p. 16, 123].

Таким чином, модернізація є *антиномічним і нелінійним* процесом. Соціальні й культурні форми модерну пропонують емансипаційний орієнтир, але мають тенденцію до самозаперечення [Foucault, 1965; Wagner, 1994; Bauman, 2000; Хабермас, 2003; Touraine, 2009].

Тому, всупереч уявленням класичної теорії модернізації, цей процес не є кумулятивним, а життєві шанси і спроможність вибору людини, збільшувані в результаті модернізації, перебувають під постійною загрозою й тиском обмежень. Здобутки технічного й наукового прогресу є більш стійкими, але псевдоморфоз, тоталітаризм і демодернізація є невіддільними складовими суспільства модерну [Savelyev, 2013]. Радше можна говорити про постійне балансування модерну і антимодерну (в тому числі архаїки) у житті сучасних суспільств: фундаменталізм, етноцентризм, ксенофобія, нетерпимість існують навіть у найрозвиненіших країнах.

Утім, це не заперечує того факту, що сутність модернізації є передусім емансипаційною. Саме за доби модерну формулюється специфічна ідея свободи та прав людини, створюються і стають доступними ресурси для їх забезпечення. Модернізація може забезпечити як свободу від “бар’єрів та обмежень”, так і “розширення поля діяльності” соціальних агентів [Штомпка, 1996: с. 52]. Через “розширення свободи” підвищується спроможність людей у здійсненні ними вибору і, відповідно, уможливується покращення якості життя [Sen, 1999].

Проте це не означає суто односторонній доступ соціальних агентів до ресурсів та отримання ними дедалі нових можливостей. Емансипаційна сутність модернізації аж ніяк не зводиться до постійного й нескінченного збільшення споживання та підвищення стандартів життя (хоча вони є її важливими ознаками). Тим паче її не можна ототожнювати з формуванням споживацького ставлення до світу й суспільства. Справжня модернізація, спрямована на наділення людини більшим ступенем свободи, тобто зростання ролі людського вибору (як індивідуального, так і колективного), супроводжується — на тлі підвищення якості життя — одночасним збільшенням для сучасної людини “тягаря” вибору і відповідальності за нього [Бергер, 1990].

Таким чином, якщо зосередитися на соціокультурній сутності модернізації, то можна дійти висновку, що антиномії модерну та наявні дисфункції сучасного суспільства тією чи іншою мірою пов’язані із зазначеним процесом емансипації, відповідною трансформацією домодерного світосприйняття та взаємодією з ним модерних форм.

Ключове “напруження” проекту модерну полягає в *діалектиці емансипації*, що передбачає усвідомлення відповідальності своєї свободи в контексті прав і свобод іншого. Адже емансипація має ціну, і, як правило, поряд зі сторонами, що здобувають, є сторони, що програють. Модерна автономність індивідів і можливості для самореалізації супроводжуються примусом та ексклюзивією, а колективні права загрожують індивідуальній свободі та спроможності вибору [Wagner, 1994; Bauman, 2000].

Зазначена суперечність є вирішальною для розуміння сутності суспільства модерну і діалектики його розвитку. Тому ключовими аспектами є *способи розв'язання цієї суперечності; його інституціональне забезпечення, що гарантує дотримання певної процедури; ціннісний контекст, що визначає ставлення і мотивації соціальних агентів, їхні позиції, ресурси й компетенції.*

Отже, модернізація будь-якого суспільства є *напруженим і суперечливим* процесом. Було б помилкою розглядати її суто раціоналістично як своєрідний “бізнес-план” політичних та економічних еліт. Модернізація не лише забезпечує економічне зростання і підвищення якості життя, а й невідвратно продукує виклики через свою антиномічність та конфронтацію з антимодерними інституціональними практиками і пластами культури. Тому важливо з'ясувати місце та наслідки останніх у сучасному суспільстві, а також оцінити баланс модерних і архаїчних елементів суспільної свідомості. Це сприятиме виявленню соціокультурних ризиків процесу модернізації, а в перспективі — встановленню зв'язку її соціокультурних вимірів з економічним розвитком.

Слід зазначити, що антиномії та “лінії напруги” модернізації не можуть бути остаточно усунені. Виклики і суперечності емансипаційного проекту модерну потребують оновлених і актуальних відповідей. Тому модернізацію “не можна зупинити” — вона є “неперервною” й “ніколи не завершується” [Bauman, 2000: р. 28]. Соціальні інститути та культура сучасного суспільства мають специфічну часову орієнтацію досягнення “відкритого майбутнього” [Therborn, 2003].

Відповідно, перехід до “типу суспільства Нового часу”, так само як і подолання відставання менш розвинених суспільств від більш розвинених [Martinelli, 2005] насправді не є одноразовими подіями. Модернізація не приводить і не може привести до завершеного певного стану. Це відкритий і *перманентний* процес. Таким чином, модернізація є актуальною не лише для країн, що розвиваються, а й для розвинених країн, що є світовими лідерами і намагаються “випередити одна одну”, досягти та утримати високий рівень розвитку [Zhang, He, 2015]. Модернізація як постійна спрямованість на нескінченне оновлення є способом існування суспільства модерну [Bauman, 2000: 28].

Крім того, що процес модернізації є нелінійним, антиномічним і перманентним, він також є *релятивним*.

По-перше, модернізація відбувається стосовно певних орієнтирів у взаємопов'язаному і структурованому світі, де існують країни ядра, напівпериферії та периферії і точиться асиметрична конкуренція [Wallerstein, 2000]. Тому модернізація часто супроводжується несправедливим перерозподілом ресурсів, домінуванням, створенням систем гегемонії та, іноді, військовою агресією. Пришвидшення модернізації в історичній перспективі відбувалося за рахунок використання переваг і залучення зовнішніх ресурсів (які, відповідно, ставали втратами для іншої сторони), що поглиблювало відмінності суспільств, які перебували на різних етапах модернізації.

По-друге, структури та практики модерну завжди відтворюються у протистоянні з “немодерними” або “домодерними” (традиційними та архаїчними) практиками. Останні нікуди не зникають на шляху “соціального про-

гресу” [Eisenstadt, 2010]. Якщо у класичній модернізаційній теорії модерн жорстко протиставляли традиції, то згодом дослідження довели, що суспільство модерну є складнішим та суперечливим і що традиція є його невіддільною складовою [Bendix, 1977]. Власне зміст різноманітних процесів модернізації має сенс лише стосовно інших протилежних, “немодерних” структур і суспільств (або домодерних, або таких, що втрачають характеристики модерності).

Первинна модернізація відбувалася локалізовано у північноатлантичному регіоні через утворення національних економік і політичних націй Вестфальської системи, але в постійній взаємодії більш розвинених суспільств із менш розвиненими. Згодом модернізація набула глобального масштабу через постійну конкуренцію, в якій суспільства, що просунулися далі на шляху модернізації, отримували більші переваги, втілювані в економічне, політичне й культурне домінування.

Релятивність модернізації є вкрай важливою для її розуміння. Ідеться не тільки про неадекватність дискретного протиставлення “модерний — немодерний” і натомість застосування континуальної шкали “відносно модернізовані — відносно немодернізовані суспільства” [Levy, 1996: р. 742]; а про те, що сама модернізація *може відбуватися лише на тлі та у взаємодії* зі старими структурами, практиками, інститутами, коли під час такої взаємодії утворюються різноманітні конфігурації. Так само, якщо за одиницю аналізу взяти суспільство, де більш модернізовані суспільства протистоять тим, де процеси модернізації ще не почалися або відбуваються уповільнено й ускладнюються місцевими умовами. На міжнародному рівні модернізація завжди відбувається у взаємодії держав та інших потужних акторів.

В останні десятиліття глобалізація, що значно прискорила модернізацію й залучила (часто імперативно) периферійні суспільства та інертні й консервативні верстви населення, водночас спровокувала жорстку антимодернізаційну відповідь. На сьогодні в багатьох країнах світу особливо загострюється виклик з боку антимодерну і відбувається в різних формах відродження архаїчних практик — від “ісламської держави” до піднесення правонаціоналістичних політичних рухів та захисників “традиційних цінностей”. В Україні ці процеси також проходять болісно і трагічно, втілюючись у громадянському протистоянні, збройному конфлікті та військовій агресії, що загрожує самому існуванню її державності та незалежності. Самопроголошені “народні республіки” — це не просто сепаратистські анклав, а й химерні відповіді з боку антимодерну [Медведев, 2014].

Якщо ключовими соціокультурними характеристиками суспільства пізнього модерну є емансипаційні, постматеріалістичні цінності, наявність раціональної комунікації, кооперативна поведінка, толерантність і готовність до включення інших, то архаїка сьогодні постає через ірраціональні міфи та стереотипи, закритість для раціональної аргументації, розділення суспільства, протиставлення “своїх і чужих”, нетолерантність та неприйняття іншого.

У цьому контексті інтенсифікації суперечностей модерну у глобальному світі проблематика *інклюзивного виміру* модернізації набуває особливого

значення. Ще класична теорія модернізації, споріднена з підходом Т. Парсонса, привернула увагу до мобілізаційних процесів сучасного суспільства [Lerner, 1968; Deutsch, 1961; Inkeles, 1974]. Адже суспільство модерну створило кардинально більше принципово нових досяжних можливостей, статусів і, відповідно, станів соціального включення. Зростання соціальної мобільності [Lipset, Bendix, 1959], “залучення до суспільного життя” [Штомпка, 1996: с. 53], “мобілізація потреб та домагань” людей [Dahrendorf, 1992: р. 16] є сутнісними характеристиками модерну. Ці характеристики відображаються, по-перше, в інституціональному аспекті соціального включення [Acemoglu, 2012]; по-друге, в аспекті агентності як участі людей в основних інститутах суспільства, завдяки якій забезпечується життєздатність останніх [Lerner, 1968: р. 393]. Тому суспільство модерну є “суспільством участі” [Lerner, 1968: р. 393], суспільством громадян, які формують національну державу [Bendix, 1977: р. 89–90].

Тривалий час процеси соціального включення відбувались через набуття громадянства і поширення прав [Parsons, 1971]. Проте водночас із включенням дискримінованих груп виникали нові загрози й механізми ексклюзії. Звичні атрибути пізнього модерну — економічне зростання, прогрес науки й техніки, громадянські права та розгалужена система соціального забезпечення — не гарантують незворотності модернізаційних змін. Навіть у розвинених суспільствах спостерігається поглиблення розриву між окремими центрами, де зосереджуються індустрії високих технологій, і периферійними регіонами [Hduinen-Alestalo, 2001], збільшується нерівність розподілу доходів [Piketty, 2014]. Це супроводжується зниженням толерантності й готовності до включення інших, посиленням правопопулістських політичних сил, зменшенням довіри до демократичних інститутів, порушенням раціональної суспільної комунікації, зокрема через поширення “фейкових новин”, “альтернативних фактів” і конспірологічних теорій.

Якщо за доби раннього модерну першочерговим завданням для різних соціальних груп було *здобуття прав* [Parsons, 1971], то на сучасному етапі актуалізуються *мотиви та вміння людей використовувати свої права*, а інклюзивність є результатом участі саме активних, відповідальних і компетентних соціальних агентів, які є носіями емансипаційних цінностей і рушієм процесу модернізації.

Отже, наявні теоретичні підходи визначають модернізацію як нелінійний, антиномічний, перманентний і релятивний процес, у якому на різних рівнях відбувається постійне протистояння з антимодерними практиками. Посилення останніх за певних умов може призводити до демодернізації.

Постсоціалістичні країни Східної Європи виявилися особливо вразливими перед загрозою демодернізації через спадок форсованої комуністичної модернізації та негативний вплив глобальної конкуренції. У наступній частині статті ми маємо показати, що пострадянські країни та деякі із залучених до європейського інтеграційного проекту у 1990–2000-х роках мали схожі патерни поєднання елементів модернізації та демодернізації.

Суперечності формування емансипаційних цінностей у країнах Східної Європи

Для розуміння фундаментальних засад процесів модернізації у східноєвропейських країнах необхідно виявити характер та тенденції змін ціннісних орієнтацій населення. Сучасні дослідження демонструють, що характеристики соціальних інститутів визначають успішність країни в аспектах економічного зростання та політичної ефективності [North et al., 2009; Acemoglu, Robinson, 2012]. Разом із тим порівняльні дослідження Р.Інглгарта, К.Вельцеля, Г.-Д.Клінгемана та інших доводять, що саме зміни ціннісних орієнтацій (соціокультурна складова модернізації) передують інституціональним змінам [Welzel et al., 2003; Inglehart, Welzel, 2005; Inglehart, Welzel, 2010; Welzel et al., 2012]. Отже, було розроблено теоретичну модель модернізації, в якій поєднано економічний, інституціональний і ціннісно-культурний рівні та продемонстровано роль поширення емансипаційних (постматеріалістичних) цінностей у процесі модернізації [Welzel et al., 2003]. Модель передбачає збільшення можливостей вибору людини на підставі: 1) індивідуальних ресурсів, які забезпечують вибір людини; 2) цінностей, які визначають і мотивують вибір людини; 3) політичних та правових інститутів, які гарантують цей вибір [Welzel et al., 2003: p. 346].

У моделі увагу зосереджено, по-перше, на зміні цінностей, зокрема поширенні емансипаційних цінностей унаслідок збільшення економічних (матеріальних) ресурсів індивідів; по-друге, на впливі емансипаційних цінностей на формування ефективних демократичних інститутів [Inglehart, Welzel, 2010]. Ефективні інститути, своєю чергою, сприяють економічному зростанню. Така багаторівнева модель є більш складним концептуальним продовженням популярної у 1960-х роках моделі модернізації, згідно з якою економічний розвиток, зокрема зростання рівня доходу на душу населення, сприяє розвитку демократичних інститутів [Lipset, Bendix, 1959]. Варіантом багаторівневої моделі є також теорія впливу економічного зростання та участі індивідів у процесах економічної модернізації на зміни на рівні особистості: цінності, ставлення та поведінку [Inkeles, Smith, 1974].

Хоча економічне зростання відбувається в різних країнах нерівномірно, саме по собі воно є загальним процесом, що приводить до подібних результатів — збільшення доходів і рівня життя населення. Тому Р.Інглгарт, К.Вельцель та їхні колеги стверджують, що модернізація довела свою універсальність: економічний розвиток і пов'язане з ним відчуття безпеки зумовлюють зміни в цінностях, що, своєю чергою, визначає піднесення демократичних інститутів [Welzel et al., 2003; Inglehart, Welzel, 2005; Inglehart, Welzel, 2010; Welzel et al., 2012].

Емпіричні дані опитувань Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) у 52 країнах показують, що зростання екзистенційної безпеки соціальних агентів (на економічному підґрунті) зумовлює зміни в їхніх ціннісних орієнтаціях: від традиційних до секулярно-раціоналістичних і від цінностей виживання до цінностей самовираження. Такий ціннісний зсув корелює зі

зміною рівня демократії: від середини 1980-х до середини 1990-х цей чинник пояснює понад половину варіації змінної рівня демократії ($R^2 = 0,517$) [Inglehart, Welzel, 2010: p. 561–562].

Емансипаційні ціннісні орієнтації в контексті фундаментальних властивостей суспільства модерну, розглянуті вище, забезпечують як свободу та умови для творчості соціальних агентів, так і толерантне ставлення та готовність до включення інших.

Відповідно до розробленої методології індикатором для вимірювання емансипаційних цінностей є постматеріалістичні пріоритети індивідів над матеріалістичними при виборі альтернатив відповідей на чотири запитання [Inglehart, Welzel, 2005]. Кожному вибору респондента приписують числове значення, і в результаті розраховують індекс за трибальною шкалою від 1 до 3, де 1 — це матеріалістичні ціннісні орієнтації, а 3 — постматеріалістичні орієнтації. Хоча різні автори застосовують різну термінологію, говорячи про “ліберальні”, “постматеріалістичні”, “антропоцентричні” цінності або “цінності самовираження”, проте всі ці теорії описують єдиний процес заміни “традиційних конформних цінностей, що підпорядковують людську автономію дисципліні спільноти, ... цінностями, що вивільняють і роблять акцент на виборі людини ... процесі як емансипаційній зміні цінностей” [Welzel et al., 2003: p. 342].

Для пояснення механізму поширення емансипаційних цінностей у суспільстві Р.Інгларт також висунув “гіпотезу соціалізації” (*socialization hypothesis*) [Inglehart, 1990]. Згідно з цією гіпотезою, цінності дорослої людини відображають соціальні та матеріальні умови процесу її соціалізації. Тому власний досвід молодості, “формувальних років” і відчуття економічної та фізичної (екзистенційної) безпеки визначають головні ціннісні пріоритети на довгі роки дорослого життя. Звідси зростання відчуття екзистенційної безпеки у другій половині ХХ століття призвело до “міжпоколінного ціннісного зсуву” у багатьох розвинених країнах [Inglehart, 1990].

Дескриптивний аналіз емансипаційних цінностей за даними Європейського дослідження цінностей (EVS) 2008–2010 років (4-та хвиля) демонструє, що на національному рівні вони менш поширені у східноєвропейських країнах, ніж у західноєвропейських (див. табл. 1).

Відповідно до моделі модернізації, цілком очікувано, що більш заможні суспільства мають більшу кількість постматеріалістів, орієнтованих на емансипаційні цінності. Проте із цієї тенденції є винятки. Росія має ВВП на душу населення, що дорівнює або перевищує рівень багатьох країн Східної Європи, але значно поступається їм за індексом емансипаційних цінностей. Ірландія має показник ВВП на душу населення вищий за більшість країн, проте за показником поширення емансипаційних цінностей вона близька до середньоєвропейського значення і за ним подібна до Словаччини.

Ті пострадянські країни, що не залучені до європейського інтеграційного проекту, мають найнижчий рівень поширення емансипаційних цінностей. Поруч з ними за цим показником Болгарія, Румунія, Боснія і Португалія.

Емансипаційні цінності у 35 європейських країнах, 2008–2010

Країна	Середнє значення	Стандартне відхилення
Росія	1,43	0,52
Молдова	1,53	0,59
Україна	1,54	0,54
Болгарія	1,60	0,53
Португалія	1,60	0,55
Боснія і Герцеговина	1,60	0,56
Білорусь	1,63	0,60
Румунія	1,65	0,55
Польща	1,71	0,59
Албанія	1,72	0,59
Туреччина	1,72	0,56
Словаччина	1,72	0,59
Ірландія	1,72	0,60
Естонія	1,75	0,55
Угорщина	1,75	0,59
Литва	1,76	0,52
Латвія	1,76	0,57
Іспанія	1,78	0,60
Чеська Республіка	1,80	0,61
Хорватія	1,81	0,56
Австрія	1,86	0,62
Франція	1,87	0,64
Греція	1,88	0,65
Швейцарія	1,90	0,65
Словенія	1,92	0,59
Ісландія	1,99	0,60
Фінляндія	1,99	0,68
Німеччина	2,00	0,62
Італія	2,01	0,64
Бельгія	2,01	0,64
Норвегія	2,06	0,50
Нідерланди	2,08	0,61
Данія	2,08	0,50
Велика Британія	2,08	0,63
Швеція	2,13	0,53

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File.

Середні значення шкали від 1 — матеріалістичні орієнтації, до 3 — постматеріалістичні орієнтації.

Найвище значення з усіх постсоціалістичних країн має Словенія, яка належить до групи розвинених країн разом зі Швейцарією, Грецією, Францією та Австрією. Лідерами на континенті є скандинавські країни, Велика Британія та Нідерланди.

В усіх східноєвропейських країнах, крім Словенії та Чеської Республіки, кількість людей, що поділяють модернізаційні постматеріалістичні орієнтації, є незначною. Найменше їх в Україні (2,0%) та Росії (1,0%), а також у Болгарії (2,1%), що є найбільш бідною країною ЄС. Відповідно, найбільша кількість осіб із матеріалістичними пріоритетами, що не сприяють модернізації, у Росії (майже 60%), Молдові (більш як 50%) та Україні (близько 48%) і є значно вищою за рівень інших країн регіону Східної Європи, що є членами ЄС, за винятком Болгарії.

Динаміка ціннісних змін від середини 1990-х до кінця 2000-х років у східноєвропейських суспільствах за даними 3-ї хвилі Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) та 4-ї хвилі Європейського дослідження цінностей (EVS) свідчить, що частка людей, котрі поділяють постматеріалістичні пріоритети, у східноєвропейських країнах, охоплених аналізом, крім Болгарії і Латвії, значимо не змінилася (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Динаміка емансипаційних цінностей у східноєвропейських країнах
(2008 рік порівняно із 1995–1997 роками), %**

Країна	Зміна частки матеріалістів, %	Зміна частки постматеріалістів, %
Білорусь	-4,8	1,3
Болгарія	-10,4	-2,1
Чеська Республіка	-0,8	1,2
Естонія	-9,3	0,6
Латвія	-5,5	2,4
Литва	-16,2	0,6
Молдова	-5,1	1,9
Польща	-4,0	1,6
Румунія	-8,0	-0,6
Російська Федерація	2,9	-0,6
Словаччина	-10,5	0,8
Словенія	1,7	0,1
Україна	-6,0	-0,6

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Значимі зміни вирізняє жирним шрифтом.

Натомість кількість осіб із суто матеріалістичними орієнтаціями за цей час суттєво знизилась у країнах регіону, крім Словенії та Чеської Республіки. Хоча саме останні дві країни є лідерами у Східній Європі за поши-

реністю емансипаційних цінностей. Але в них підґрунтя для модернізації не збільшилося.

Лише в Росії за цей період відбулося значиме помірне зростання групи матеріалістів (2,9%). Причому з 2000 до 2008 року через сприятливу світову кон'юнктуру в цій країні відбувався істотний економічний підйом і збільшувався добробут широких верств населення. На противагу цьому в інших пострадянських країнах кількість матеріалістів суттєво скоротилася, зокрема, в Україні — на 6,0%, Молдові — на 5,1%, Естонії — на 9,3%, Латвії — на 5,5%, а в Литві — на 16,2%. Таким чином, в охоплених аналізом постсоціалістичних країнах, крім Росії, не можна встановити ціннісний тренд демодернізації у період із середини 1990-х до кінця 2000-х років. Загалом для регіону є характерними часткові ціннісні зміни, які полягали у зменшенні поширення матеріалістичних пріоритетів на тлі постійного рівня постматеріалістичних. Тобто в більшості постсоціалістичних країн склалися ціннісні передумови для модернізації, хоча це відбувалося вкрай повільно і тенденція була достатньо слабкою.

Разом із тим усі постсоціалістичні країни, хоча й різною мірою, пережили глибоку соціально-економічну кризу 1990-х років. Ті країни Центральної та Східної Європи, які стали членами ЄС у 2004-му (EU8), не тільки подолали наслідки трансформаційної кризи до середини 2000-х років, а й скоротили своє відставання від більш розвинених країн за показником Індексу людського розвитку [Human Development Report, 2007].

Хоча значення цього індексу зросло впродовж відповідного періоду у найбільш розвинених країнах (зокрема у США — на 3,5%, що є підставою для порівняння), у більшості постсоціалістичних країн, незважаючи на різке падіння у першій половині 1990-х років, загалом за цей час індекс перевищив це значення. Найбільше скорочення розриву продемонстрували Словенія і Польща (по 3,8% за Індексом людського розвитку порівняно зі США), а серед пострадянських суспільств — Латвія (2,4%) [Savelyev, 2011]. Болгарія та Румунія також скоротили своє відставання, але менш суттєво — на 0,3 і 0,9% відповідно. За той же час Індекс людського розвитку Білорусі, Молдови, України та Росії знизився щодо підстави порівняння (значення США) в середньому на -4,3% (-1,4% — у Білорусі, -6,1% — у Молдові, -5,2% — в Україні) [Savelyev, 2011].

Згідно з моделлю модернізації слід очікувати, що різні темпи економічного зростання, збільшення матеріального добробуту і показників якості життя мають по-різному впливати на формування емансипаційних цінностей [Inglehart, Welzel, 2010]. Проте наявні дані вказують на те, що, незважаючи на суттєві відмінності у соціально-економічному розвитку, в більшості країн Центральної та Східної Європи, які стали членами ЄС, з одного боку, і в Білорусі, Молдові та Україні — з іншого, формування емансипаційних цінностей відбувалося у схожий спосіб. Понад те, у найбільш успішних постсоціалістичних країнах регіону — Словенії та Чеській Республіці — не помітно проявів модернізаційних ціннісних змін (див. табл. 2). Лише стосовно Росії і, частково, Болгарії можна визначити ціннісний аспект демодернізації.

Нашою гіпотезою, яка пояснює ці розбіжності, є припущення, що у значущий період докорінних суспільних трансформацій 1990–2000-х років у східноєвропейських постсоціалістичних країнах одночасно відбувалися різноспрямовані процеси ціннісних змін. Унаслідок кризи 1990-х років несприятлива соціально-економічна ситуація призвела до посилення матеріалістичних антимодерних ціннісних орієнтацій. Це можна вважати свідченням фундаментальних процесів демодернізації постсоціалістичних суспільств. Разом із тим тенденція формування емансипаційних цінностей збереглася в деяких країнах завдяки механізму соціалізації попереднього соціалістичного періоду, коли панувало відчуття особистої безпеки. Вікові когорти, які проходили соціалізацію в той період, досягали дорослого життя впродовж 1990–2000-х років. Це підтримувало потенціал модернізації попри несприятливу соціально-економічну ситуацію. Таке поєднання двох механізмів пояснює суперечливу картину ціннісних змін у східноєвропейських країнах.

Єдиний реалістичний засіб перевірки цієї гіпотези — це проведення когортного аналізу і диференціація ефектів соціально-економічної кризи та соціалізації у ціннісних змінах. Оскільки соціальні зміни складаються з різних компонентів, а саме з відносно незалежних ефектів віку, історичного періоду та характеристик когорт (*age-period-cohort, APC*), то їх розмежування дає змогу виявити особливості соціокультурних трансформацій постсоціалістичних суспільств [Saveljev, 2016].

Для виконання поставленого завдання необхідно подолати обмеження дескриптивного аналізу розподілу ціннісних пріоритетів за окремими віковими когортами і застосувати метод лінійної декомпозиції тренду із застосуванням регресії [Firebaugh, 1989]. Цей метод допомагає ідентифікувати компоненти соціальних змін у межах когортного аналізу та виявити приховані відмінності в процесі змін цінностей, виходячи зі статистичної об'єктивної оцінки параметрів моделі множинної регресії — відмінностей усередині вікових когорт та між ними за певний період.

Інакше кажучи, така лінійна декомпозиція забезпечує ортогональне розмежування *контекстуального компоненту історичного періоду* і *демографічного компоненту зміни поколінь* у популяції. Проте це має сенс тільки у тому разі, коли дослідник фокусується лише на двох ефектах соціальних змін (із трикомпонентного комплексу *APC*), а третім ефектом можна знехтувати. Як правило, таким може бути компонент вікових змін [Alwin, McCammon, 2003].

Саме такий спосіб з використанням моделі лінійної регресії був розроблений Г.Фаєрбау [Firebaugh, 1989]. Він ґрунтується на припущенні, що вік не справляє окремого значного ефекту для деяких ознак, тобто існує стабільність індивідуальних відмінностей упродовж життя. Тоді інтеркогортний компонент (*the between-cohort component*) інтерпретується як показник заміщення поколінь (змін у популяції), а інтракогортний компонент (*the within-cohort component*) інтерпретується як прояв контекстуальних чинників або ефекту впливу історичного періоду [Alwin, McCammon, 2003].

У нашому випадку дослідження емансипаційних цінностей є виправданим використанням методу лінійної декомпозиції, а результати можуть бути

добре проінтерпретовані, оскільки відмінності між віковими когортами є опосередкованим показником (проксі-змінною) для процесу соціалізації. Відмінні та спільні риси, що є результатом соціалізації, протистоять (є ортогональними) іншим характеристикам, що зумовлені спільними для всіх когорт контекстуальними чинниками [Saveljev, 2015].

Оскільки рівень освіти може бути важливим чинником ціннісних пріоритетів, а в сучасних європейських суспільствах молоді когорти більш освічені, ніж старші вікові групи, то для отримання валідних оцінок та обґрунтованого висновку в моделі лінійної декомпозиції потрібно контролювати вплив освіти на цільову змінну.

Аналіз був проведений для 13 постсоціалістичних країн (включно з Білоруссю, Молдовою, Україною та Росією), для яких наявні дані Європейського та Всесвітнього дослідження цінностей (EVS/WVS), що були агреговані.

Змінними, що включені до статистичної моделі, є емансипаційні ціннісні орієнтації респондентів (бінарна цільова змінна) та три чинники: рік народження респондентів, рік проведення дослідження, рівень освіти респондента (порядкова категоріальна змінна). Щоб перевірити дослідницьку гіпотезу, моделі регресії оцінюються окремо для кожної країни на підставі лонгітюдних даних, що охоплюють чотири точки вимірювання в період від 1995 до 2009 року.

Перевагою індексу емансипаційних цінностей, що визначається за чотирима запитаннями, є те, що його застосовують у всіх хвилях Європейського та Всесвітнього дослідження цінностей. Тому він дає змогу використати максимальну кількість даних і порівнювати різні країни, оскільки замість квазіметричної шкали на виході респондентів розподіляють на групи, що поділяють матеріалістичні, постматеріалістичні або змішані орієнтації.

Зіставлення часток респондентів зберігає змістовність і коректність інтерпретації результатів. Проте в цьому випадку залежна змінна є категоріальною, тому для статистичного моделювання потрібно використовувати логістичну регресію.

Таким чином, рівняння для нашої моделі декомпозиції тренду набуває такої форми бінарної логістичної регресії із двома варіантами залежних змінних: “належність до групи, що поділяє постматеріалістичні пріоритети” та “належність до групи, що поділяє матеріалістичні пріоритети” з альтернативами “так” або “ні” для кожного варіанта:

$$P(y) = 1 / (1 + \exp(-(b_0 + b_1 \text{період} + b_2 \text{когорта} + b_3 \text{освіта} + \epsilon))),$$

де $P(y)$ — імовірність належності до групи постматеріалістів (або до групи матеріалістів у разі іншого варіанта моделі), b_0 — це логарифм шансів належності до групи без факторів у моделі, b_1 — логарифм співвідношення шансів належності до групи зі зміною року вимірювання (інтракогортний компонент моделі), b_2 — логарифм співвідношення шансів належності до групи зі зміною року народження (інтеркогортний компонент моделі), b_3 — логарифм співвідношення шансів належності до групи зі зміною рівня освіти, ϵ — стохастична похибка.

Інтерпретація моделі декомпозиції обмежується оцінкою статистичної значимості коефіцієнтів і визначенням напряму зв'язку, який відображається знаком коефіцієнта (логарифм співвідношення шансів). Якщо коефіцієнт інтракогортного компонента (рік народження респондентів — заміщення когорт як проксі-змінна соціалізації) бінарної логістичної регресії є значимим і додатним у моделі, яка прогнозує належність до групи, що поділяє постматеріалістичні цінності, а аналогічний коефіцієнт у моделі, яка прогнозує належність до групи, що поділяє матеріалістичні цінності, є значимим і від'ємним, то для цього суспільства підтверджується гіпотеза поширення емансипаційних цінностей через механізм соціалізації. Відповідно можна говорити про модернізаційний тренд всупереч кризовим явищам 1990-х років.

Якщо коефіцієнт інтракогортного компонента (рік проведення дослідження, як показник ефекту історичного періоду) бінарної логістичної регресії є значимим і від'ємним у моделі, яка прогнозує належність до групи, що поділяє постматеріалістичні цінності, а аналогічний коефіцієнт у моделі, яка прогнозує належність до групи, що поділяє матеріалістичні цінності, є значимим і додатним, то для цього суспільства підтверджується гіпотеза посилення антимодерних ціннісних орієнтацій через контекстуальний вплив історичного періоду. Відповідно можна зробити висновок про ціннісне підґрунтя демодернізації внаслідок соціально-політичних проблем і втрати відчуття безпеки.

Моделювання також продемонструвало, що роль освіти є стабільно значимою в усіх країнах ($p < 0,001$) і в більшості випадків не анігує ефекти історичного періоду або заміщення когорт. Контроль впливу освіти дає змогу зрозуміти, підвищуються чи знижуються шанси поділяти емансипаційні цінності зі зміною року народження (або року вимірювання для інтракогортного компонента моделі) у тих осіб, які мають ідентичний рівень освіти. Тобто цільові ефекти оцінюються поза впливом освіти на залежну змінну ціннісних орієнтацій (див. табл. 3 і табл. 4).

У результаті застосування запропонованої моделі лінійної декомпозиції було отримано диференційовані оцінки компонентів ціннісних змін у контексті процесів модернізації та демодернізації у східноєвропейських суспільствах. Ці оцінки долають обмеження описової статистики.

Як видно з таблиць 3 і 4, в усіх країнах (винятком є лише група постматеріалістів у Латвії) існує тенденція поширення емансипаційних цінностей через механізм соціалізації (компонент заміщення когорт), оскільки представники більш молодих когорт мають вищі шанси потрапити до групи із постматеріалістичними пріоритетами (табл. 3). Водночас їхні шанси опинитися у групі із матеріалістичними пріоритетами знижуються (табл. 4).

Важливо, що зазначена тенденція не є очевидною з наявних описових даних (див. табл. 1 і 2). Відповідь полягає в тому, що ця загальна тенденція сходить нанівець тому, що інтракогортний компонент (ефект історичного періоду) і інтракогортний компонент (ефект заміщення когорт) у більшості випадків демонструють протилежні напрямки змін.

Компоненти змін емансипаційних цінностей
(група постматеріалістів; бінарна логістична регресія,
нестандартизовані коефіцієнти), 1995–2008

Країна	Зміна частки пост-матеріалістів, %	Компонент періоду	Компонент заміщення когорт
Білорусь	1,33	-0,028*	0,023***
Болгарія	-2,13	-0,082***	0,018**
Чеська Республіка	1,16	-0,014	0,014***
Естонія	0,63	0,017	0,021***
Латвія	2,4	0,032*	0,006
Литва	0,55	-0,031	0,018**
Молдова	1,89	0,029	0,012*
Польща	1,55	-0,015	0,017***
Румунія	-0,64	-0,032*	0,018***
Російська Федерація	-0,58	-0,043*	0,024***
Словаччина	0,76	0,024	0,019***
Словенія	0,06	-0,019*	0,013***
Україна	-0,59	-0,033*	0,013*

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$.

Рівень освіти є статистично значимим для всіх країн ($p < 0,001$).

Навіть пострадянські країни, які не належать до ЄС і які пережили найглибший занепад 1990-х років, демонструють позитивний емансипаційний зсув через вплив попередньої соціалізації. Коефіцієнт бінарної логістичної регресії для ефекту заміщення когорт групи постматеріалістів (належить до цієї групи чи ні) виявився значимим для Білорусі – 0,02 ($p < 0,001$), Росії – 0,02 ($p < 0,001$), Молдови – 0,01 ($p < 0,05$) та України – 0,01 ($p < 0,05$), якщо контролювати змінну рівня освіти (табл. 3). Аналогічно, чим молодша людина, тим менш вона схильна до суто матеріалістичних пріоритетів (значимі від'ємні коефіцієнти бінарної логістичної регресії, табл. 4).

Отже, якщо умови соціалізації були сприятливими, її механізм забезпечує підтримку модернізаційного тренду. Втім, загострення соціально-економічних проблем призводить до підвищення загрози демодернізації через посилення матеріалістичних орієнтацій, про що свідчить отримана оцінка ефектів історичного періоду в деяких країнах. Можна припустити, що саме цей контекстуальний компонент вказує на підґрунтя для демодернізації східноєвропейських суспільств унаслідок зниження відчуття екзистенційної безпеки.

З табл. 3 і табл. 4 видно, що вплив цього компонента відрізнявся у різних країнах, що цілком природно відображає специфіку соціально-економічної та політичної ситуації 1990–2000-х років. Коефіцієнт бінарної логістичної регресії для цього ефекту (компонент періоду) групи постматеріалістів є негативним для Білорусі — $-0,03$ ($p < 0,05$), Росії — $-0,04$ ($p < 0,05$) та України — $-0,03$ ($p < 0,05$) при контролі рівня освіти респондентів (табл. 3). Подібний контекст був також у Болгарії, Румунії та, несподівано, у Словенії, що є однією з найуспішніших постсоціалістичних країн. З іншого боку, зростання групи людей з матеріалістичними пріоритетами через контекстуальний вплив серед пострадянських країн відбувався у Білорусі, Росії, але не в Україні (табл. 4).

Таблиця 4

Компоненти змін емансипаційних цінностей
(група матеріалістів; бінарна логістична регресія,
нестандартизовані коефіцієнти), 1995–2008

Країна	Зміна частки матеріалістів, %	Компонент періоду	Компонент заміщення когорт
Білорусь	-4,83	0,019*	-0,019***
Болгарія	-10,41	-0,001	-0,009***
Чеська Республіка	-0,81	0,045***	-0,015***
Естонія	-9,28	-0,032***	-0,012***
Латвія	-5,54	-0,011	-0,011***
Литва	-16,17	-0,032***	-0,008**
Молдова	-5,1	-0,012	-0,011***
Польща	-3,95	0,010	-0,012***
Румунія	-7,99	-0,023*	-0,004*
Російська Федерація	2,89	0,035***	-0,017***
Словаччина	-10,53	-0,040***	-0,017***
Словенія	1,66	0,026**	-0,014***
Україна	-6,03	-0,004	-0,009***

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$.

Рівень освіти є статистично значущим для всіх країн ($p < 0,001$).

Отже, якщо за період трансформацій, які охоплюють чотири точки вимірювання, механізм соціалізації сприяв модернізаційним процесам в усіх східноєвропейських країнах (у Латвії — частково), то у шести з них, зокрема в Україні, історичний контекст ціннісних змін вказує на загрозу демодернізації (табл. 5).

**Оцінка впливу ціннісних змін на модернізацію
в постсоціалістичних країнах, 1995–2008**

Країна	Ефект історичного періоду	Ефект соціалізації
Білорусь	загроза демодернізації	сприяє модернізації
Болгарія	часткова загроза демодернізації	сприяє модернізації
Чеська Республіка	часткова загроза демодернізації	сприяє модернізації
Естонія	частково сприяє модернізації	сприяє модернізації
Латвія	частково сприяє модернізації	частково сприяє модернізації
Литва	частково сприяє модернізації	сприяє модернізації
Молдова	вплив незначимий	сприяє модернізації
Польща	вплив незначимий	сприяє модернізації
Румунія	вплив різноспрямований	сприяє модернізації
Російська Федерація	загроза демодернізації	сприяє модернізації
Словаччина	частково сприяє модернізації	сприяє модернізації
Словенія	загроза демодернізації	сприяє модернізації
Україна	часткова загроза демодернізації	сприяє модернізації

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Оцінка на підставі моделей бінарної логістичної регресії для груп постматеріалістів та матеріалістів.

Разом із тим у чотирьох країнах — Естонії, Латвії, Литві та Словаччині — ефект періоду, навпаки, частково підтримував модернізаційний тренд в аспекті формування емансипаційних цінностей. У двох країнах його вплив не виявився статистично значимим, а в Румунії він мав різну спрямованість для груп матеріалістів і постматеріалістів.

Також у частини постсоціалістичних суспільств, залучених до аналізу, а саме у Білорусі, Росії, Словенії та Україні негативний ефект історичного періоду не є статистично значимим у моделі логістичної регресії для групи постматеріалістів, якщо не враховувати рівень освіти респондентів. Це вказує на те, що у кінцевому підсумку негативний контекстуальний вплив на поширення емансипаційних цінностей у цих країнах був компенсований підвищенням рівня освіти населення. (Дані EVS/WVS, використовувані в нашому дослідженні, свідчать, що рівень освіти виріс в 11 країнах за період між хвилями опитувань, але залишився постійним в Естонії та Румунії.) Це означає, що освіта здатна певною мірою врівноважувати фактичне зниження підтримки емансипаційних цінностей. Таким чином, підвищення рівня

освіти є певним запобіжником від демодернізації через погіршення соціально-економічних умов.

Висновки

Отже, теоретико-соціологічний аналіз демонструє, що модернізація є перманентним, релятивним, нелінійним і антиномічним процесом, який необхідно розглядати лише в контексті демодернізації. Антиномії модерну пов'язані із процесом емансипації й відповідною зміною ціннісних орієнтацій у суспільстві. Емансипація відбувається на тлі підвищення якості життя одночасно зі збільшенням для сучасної людини відповідальності за її вибір та загрозами для індивідуальної свободи, що актуалізує проблему інклюзивності модернізації

У процесі модернізації відбувається постійне протистояння з антимодерними практиками. Посилення останніх через несприятливі соціально-економічні умови та зниження відчуття екзистенційної безпеки може загрожувати демодернізацією, що супроводжується зниженням толерантності та готовності до включення інших, зменшенням довіри до демократичних інститутів, порушенням раціональної суспільної комунікації, зниженням підтримки емансипаційних цінностей і підвищенням — матеріалістичних. Глобалізація, що значно пришвидшила модернізацію та імперативно залучила периферійні суспільства та консервативні верстви населення, водночас спровокувала жорстку антимодернізаційну відповідь. У багатьох країнах світу відбувається піднесення архаїчних практик у різних формах. Постсоціалістичні країни Східної Європи через особливості історичного розвитку є вразливими перед загрозою демодернізації.

Застосування моделі модернізації [Welzel et al., 2003; Inglehart, Welzel, 2010] дає змогу виявити характер та тенденції змін ціннісних орієнтацій населення у східноєвропейських країнах періоду суспільних трансформацій 1990–2000-х років. Статистичний аналіз агрегованих даних Європейського дослідження цінностей (EVS) та Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) методом лінійної декомпозиції тренду продемонстрував різноспрямованість ціннісних змін як ефектів впливу соціалізації та історичних обставин у певних країнах Східної Європи в зазначений період. Ці протилежні зміни вказують на одночасну чинність ціннісного підґрунтя модернізації та демодернізації як у більш успішних країнах, залучених до процесу європейської інтеграції, таких як Словенія і Чеська Республіка, так і в пострадянських Білорусі, Україні та Росії.

Диференціація ефектів історичного періоду та зміни поколінь через інтракогортний та інтеркогортний компоненти змін засвідчила, що механізм соціалізації є ключовим для пояснення стійкості тренду модернізації, оскільки результат соціалізації відображає відмінності між когортами у ціннісних орієнтаціях, сформованих за умов відчуття поступового підвищення якості життя у попередній період. Якщо контекстуальні соціальні зміни впливають одночасно на всі вікові когорти, то наслідки соціалізації визначають формування основних цінностей, які відрізняють когорти незалежно від загального впливу поточних історичних подій.

Поступове зростання матеріального благополуччя й відчуття екзистенційної безпеки загалом сприяє поширенню емансипаційних цінностей, що є передумовою модернізації політичних інститутів. З іншого боку, економічна скрута, неефективна соціальна політика і втрата відчуття впевненості серед різних верств населення є підставою для посилення антимодерних ціннісних орієнтацій. Через відмінність соціально-економічної і політичної ситуації 1990–2000-х років у різних країнах ефект історичного періоду суттєво відрізняється поміж країнами регіону. Зокрема, для Білорусі, України та Росії виявилось, що міжкогортний зсув емансипаційних цінностей затьмарюється флуктуаціями матеріалістичних пріоритетів, зумовлених несприятливими контекстуальними чинниками. Звідси загострення соціально-економічних проблем призводить до підвищення загрози демодернізації через посилення матеріалістичних орієнтацій населення.

Отже, загальний висновок дослідження полягає в тому, що перебіг модернізації може бути нерозривно пов'язаним із демодернізацією впродовж того самого періоду. Хоча європейська інтеграція з демократичними суспільствами з інклюзивними соціальними інститутами та інноваційно орієнтованою економікою виявилася достатньо ефективною стратегією модернізації більшості постсоціалістичних суспільств Центральної та Східної Європи, це не є незворотним процесом, про що свідчать антимодернізаційні виклики сьогодення. Проведений аналіз надає можливість краще зрозуміти парадокси розвитку регіону Східної Європи та фундаментальні загрози демодернізації сучасних суспільств. Це також дало змогу доповнити наявні знання про інституціональні, економічні та соціокультурні виміри модернізації українського суспільства, а також визначити місце України в регіональному контексті та оцінити перспективи й перешкоди її розвитку на шляху європейської інтеграції.

Джерела

Бергер, П. (1990). Понимание современности. *Социологические исследования*, 7, 127–133.

Вельцель, К., Инглхарт, Р., Александер, Э., & Понарин, Э. (2012). Распутывание связей между культурой и институтами на примере эмансипации человечества. *Журнал социологии и социальной антропологии*, XV(4), 12–43.

Медведев, С. (2014, 26 ноября). Донецкий джихад: чем ДНР похожа на “Исламское государство”. *Forbes*. Отримано з <http://www.forbes.ru/mneniya-column/tsennosti/274247-chem-dnr-pokhozha-na-islamskoe-gosudarstvo-i-kolumbiiskikh-partizan>.

Савельєв, Ю. Б. (2015а). Когортний аналіз і проблема розграничення компонентів соціальних змін: метод лінійної декомпозиції тренда. *Соціологічні дослідження*, 10, 130–135.

Савельєв, Ю. Б. (2015б). Соціальне включення та ексклюзія як форми взаємодії в суспільстві: евристичний потенціал соціологічних концепцій. *Український соціум*, 4 (55), 61–74.

Савельєв, Ю. Б. (2017). *Багатовимірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”.

- Хабермас, Ю. (2003). *Философский дискурс о модерне*. Москва: Весь Мир.
- Цапф, В. (1998). Теория модернизации и различие путей общественного развития. *Социологические исследования*, 8, 14–26.
- Штомпка, П. (1996). *Социология социальных изменений*. Москва: Аспект Пресс.
- Acemoglu, D., & Robinson, J. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. New York, NY: Crown Publishing Group.
- Altwater, E. (1998). Theoretical deliberations on time and space in post-socialist transformation. *Regional Studies*, 32(7), 591–605. <https://doi.org/10.1080/00343409850119490>.
- Alwin, D. F., McCammon, R. J. (2003). Generations, cohorts, and social change. In J. T. Mortimer, & M. J. Shanahan (Eds.), *Handbook of the life course* (pp. 23–49). New York, NY: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge, England: Polity Press.
- Bendix, R. (1977). *Nation-building and citizenship: Studies of our changing social order* (Rev. ed.). Berkeley: University of California Press.
- Blokker, P. (2005). Post-communist modernization, transition studies, and diversity in Europe. *European Journal of Social Theory*, 8(4), 503–525. <https://doi.org/10.1177/1368431005059703>.
- Cohen, S. F. (2001). *Failed crusade: America and the tragedy of post-communist Russia* (Rev. ed.). New York, NY: W. W. Norton & Co.
- Dahrendorf, R. (1992). Democracy and modernity: Notes on the European experience. In S. N. Eisenstadt (Ed.), *Democracy and modernity: International colloquium on the centenary of David Ben-Gurion* (pp. 15–19). Leiden, Netherlands: E. J. Brill.
- Deutsch, K. W. (1961). Social mobilization and political development. *American Political Science Review*, 55(3), 493–514. <https://doi.org/10.1017/S0003055400125134>.
- Eisenstadt, S. N. (2010). Modernity and modernisation. *Sociopedia.isa*. Retrieved from <http://www.sagepub.net/isa/resources/pdf/Modernity.pdf>.
- Firebaugh, G. (1989). Methods for estimating cohort replacement effects. *Sociological Methodology*, 19, 243–262. <https://doi.org/10.2307/270954>.
- Foucault, M. (1965). *Madness and civilization: A history of insanity in the age of reason*. New York, NY: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1978). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York, NY: Pantheon Books.
- GESIS – Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften. Datenarchiv für Sozialwissenschaften (2015). European Values Study longitudinal data file 1981–2008, ZA4804. <https://doi.org/10.4232/1.12253>
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Harrison, D. H. (1988). *The sociology of modernization and development*. Crows Nest, Australia: Unwin Hyman.
- Häyriinen-Alestalo, M. (2001). Is knowledge-based society a relevant strategy for civil society? *Current Sociology*, 49(4), 203–218. <https://doi.org/10.1177/0011392101049004011>.
- Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R., Haerpfer, C., Moreno, A., Welzel, Ch., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., ... Puranen, B. (Eds.). (2014). *World Values Survey: Round six – country-pooled datafile version*. Madrid, Spain: JD Systems Institute. Retrieved from <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>.
- Inglehart, R., & Welzel, Ch. (2005). *Modernization, cultural change and democracy: The human development sequence*. New York, NY: Cambridge University Press.

Inglehart, R., & Welzel, Ch. (2010). Changing mass priorities: The link between modernization and democracy. *Perspectives on Politics*, 8(2), 551–567. <https://doi.org/10.1017/S1537592710001258>.

Inkeles, A., & Smith, D. H. (1974). *Becoming modern: Individual change in six developing countries*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Janos, A. C. (1994). Continuity and change in Eastern Europe: Strategies of post-communist politics. *East European Politics and Societies, and Cultures*, 8(1), 1–31. <https://doi.org/10.1177/0888325494008001001>.

Kapustin, B. (2003). Modernity's failure/post-modernity's predicament: The case of Russia. *Critical Horizons: A Journal of Philosophy and Social Theory*, 4(1), 99–145. <https://doi.org/10.1163/156851603765200230>.

Lerner, D. (1968). Modernization: Social aspects. In D. L. Sills, & R. K. Merton (Eds.), *International Encyclopedia of the Social Sciences* in 19 vol. Vol. 9 (pp. 386–394). New York, NY: Macmillan & Free Press.

Levy, M. J., Jr. (1996). Modernization and the structure of societies in 2 vol. Vol. 1. The organizational contexts of societies. Piscataway, NJ: Transaction Publishers.

Lipset, S. M., & Bendix, R. (1959). *Social mobility in industrial society*. Berkeley: University of California Press.

Martinelli, A. (2005). *Global modernization: Rethinking the project of modernity*. London, England: SAGE Publications.

Müller, K. (1992). “Modernizing” Eastern Europe: Theoretical problems and political dilemmas. *European Journal of Sociology*, 33(1), 109–150. <https://doi.org/10.1017/S000397560000638X>.

North, D. C., Wallis, J. J., & Weingast, B. R. (2009). *Violence and social orders: A conceptual framework for interpreting recorded human history*. New York, NY: Cambridge University Press.

Parsons, T. (1971). *The system of modern societies*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Piketty, Th. (2014). *Capital in the twenty-first century*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.

Ritzer, G. (2000). *The McDonaldization of society* (Rev. ed.). Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.

Robertson, R. (1992). *Globalization: Social theory and global culture*. London, England: SAGE Publications.

Savelyev, Yu. (2011). European integration and differences in development tracks of East European borderland. *Proceedings of the National University of “Kyiv-Mohyla Academy”. Sociological Science*, 122, 71–79. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2803927>.

Savelyev, Yu. (2013). Modernization and pseudomorphosis: The case of the forced gender transformation in the context of the communist project of modernization and its collapse. *RSC: Research in Social Change*, 5(1), 65–93.

Savelyev, Yu. (2016). Decomposition of value change in European societies in 1995–2008: Test of modernization model and socialization hypothesis. *Sociología*, 48(3), 267–289.

Sen, A. (1999). *Development as freedom*. New York, NY: Alfred A. Knopf.

Sztompka, P. (1993). Civilizational incompetence: The trap of post-communist societies. *Zeitschrift für Soziologie*, 22(2), 85–95. <https://doi.org/10.1515/zfsoz-1993-0201>.

Therborn, G. (2003). Entangled modernities. *European Journal of Social Theory*, 6(3), 293–305. <https://doi.org/10.1177/13684310030063002>.

Tiryakian, E. A. (1995). Modernization in a millenarian decade: Lessons for and from Eastern Europe. In B. Grancelli (Ed.), *Social change and modernization: Lessons from Eastern Europe* (pp. 249–264). Berlin, Germany: Walter de Gruyter.

Touraine, A. (2009). *Thinking differently*. Cambridge, England: Polity Press.

United Nations Development Programme. (2007). Human Development Report 2007–2008. Fighting climate change: Human solidarity in a divided world. <https://doi.org/10.18356/6d252f18-en>.

Wagner, P. (1994). *A sociology of modernity: Liberty and discipline*. London, England: Routledge.

Wallerstein, I. (2000). Globalization or the age of transition? A long-term view of the trajectory of the world-system. *International Sociology*, 15(2), 249–265. <https://doi.org/10.1177/0268580900015002007>.

Welzel, Ch., Inglehart, R., Klingemann, H-D. (2003). The theory of human development: A cross-cultural analysis. *European Journal of Political Research*, 42(3), 341–379. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00086>.

Zhang, F., & He, Ch. (2015). World modernization indexes 1950 to 2010. In A. Martinelli, & Ch. He (Eds.), *Global modernization review: New discoveries and theories revisited* (pp. 131–136). Singapore: World Scientific.

Матеріал отримано 18.03.2019

References

Acemoglu, D., & Robinson, J. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. New York, NY: Crown Publishing Group.

Altvater, E. (1998). Theoretical deliberations on time and space in post-socialist transformation. *Regional Studies*, 32(7), 591–605. <https://doi.org/10.1080/00343409850119490>.

Alwin, D. F., McCammon, R. J. (2003). Generations, cohorts, and social change. In J.T. Mortimer, & M. J. Shanahan (Eds.), *Handbook of the life course* (pp. 23–49). New York, NY: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge, England: Polity Press.

Bendix, R. (1977). *Nation-building and citizenship: Studies of our changing social order* (Rev. ed.). Berkeley: University of California Press.

Berger, P. (1990). Facing up to modernity. [In Russian]. *Sociological Studies*, 7, 127–133. [= Бєрєп 1990]

Blokker, P. (2005). Post-communist modernization, transition studies, and diversity in Europe. *European Journal of Social Theory*, 8(4), 503–525. <https://doi.org/10.1177/1368431005059703>.

Cohen, S. F. (2001). *Failed crusade: America and the tragedy of post-communist Russia* (Rev. ed.). New York, NY: W. W. Norton & Co.

Dahrendorf, R. (1992). Democracy and modernity: Notes on the European experience. In S. N. Eisenstadt (Ed.), *Democracy and modernity: International colloquium on the centenary of David Ben-Gurion* (pp. 15–19). Leiden, Netherlands: E. J. Brill.

Deutsch, K. W. (1961). Social mobilization and political development. *American Political Science Review*, 55(3), 493–514. <https://doi.org/10.1017/S0003055400125134>.

Eisenstadt, S. N. (2010). Modernity and modernisation. *Sociopedia.isa*. Retrieved from <http://www.sagepub.net/isa/resources/pdf/Modernity.pdf>.

Firebaugh, G. (1989). Methods for estimating cohort replacement effects. *Sociological Methodology*, 19, 243–262. <https://doi.org/10.2307/270954>.

Foucault, M. (1965). *Madness and civilization: A history of insanity in the age of reason*. New York, NY: Pantheon Books.

Foucault, M. (1978). *Discipline and punish: The birth of the prison*. New York, NY: Pantheon Books.

GESIS – Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften. Datenarchiv für Sozialwissenschaften (2015). European Values Study longitudinal data file 1981–2008, ZA4804. <https://doi.org/10.4232/1.12253>

Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Berkeley: University of California Press.

Habermas, J. (2003). *Der philosophische Diskurs der Moderne*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Ves Mir. [= Хабєрмає 2003]

Harrison, D. H. (1988). *The sociology of modernization and development*. Crows Nest, Australia: Unwin Hyman.

Häyrynen-Alestalo, M. (2001). Is knowledge-based society a relevant strategy for civil society? *Current Sociology*, 49(4), 203–218. <https://doi.org/10.1177/0011392101049004011>.

Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Inglehart, R., Haerper, C., Moreno, A., Welzel, Ch., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., ... Puranen, B. (Eds.). (2014). *World Values Survey: Round six – country-pooled datafile version*. Madrid, Spain: JD Systems Institute. Retrieved from <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>.

Inglehart, R., & Welzel, Ch. (2005). *Modernization, cultural change and democracy: The human development sequence*. New York, NY: Cambridge University Press.

Inglehart, R., & Welzel, Ch. (2010). Changing mass priorities: The link between modernization and democracy. *Perspectives on Politics*, 8(2), 551–567. <https://doi.org/10.1017/S1537592710001258>.

Inkeles, A., & Smith, D. H. (1974). *Becoming modern: Individual change in six developing countries*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Janos, A. C. (1994). Continuity and change in Eastern Europe: Strategies of post-communist politics. *East European Politics and Societies, and Cultures*, 8(1), 1–31. <https://doi.org/10.1177/0888325494008001001>.

Kapustin, B. (2003). Modernity's failure/post-modernity's predicament: The case of Russia. *Critical Horizons: A Journal of Philosophy and Social Theory*, 4(1), 99–145. <https://doi.org/10.1163/156851603765200230>.

Lerner, D. (1968). Modernization: Social aspects. In D. L. Sills, & R. K. Merton (Eds.), *International Encyclopedia of the Social Sciences* in 19 vol. Vol. 9 (pp. 386–394). New York, NY: Macmillan & Free Press.

Levy, M. J., Jr. (1996). *Modernization and the structure of societies* in 2 vol. Vol. 1. The organizational contexts of societies. Piscataway, NJ: Transaction Publishers.

Lipset, S. M., & Bendix, R. (1959). *Social mobility in industrial society*. Berkeley: University of California Press.

Martinelli, A. (2005). *Global modernization: Rethinking the project of modernity*. London, England: SAGE Publications.

Medvedev, S. (2014, November 26). Donetsk-style jihad: How the DPR is similar to the “Islamic State”. [In Russian]. *Forbes*. Retrieved from <http://www.forbes.ru/mneniya-column/tsennosti/274247-chem-dnr-pokhozha-na-islamskoe-gosudarstvo-i-kolumbiiskikh-partizan>. [= Медведєв 2014]

Müller, K. (1992). “Modernizing” Eastern Europe: Theoretical problems and political dilemmas. *European Journal of Sociology*, 33(1), 109–150. <https://doi.org/10.1017/S000397560000638X>.

North, D. C., Wallis, J. J., & Weingast, B. R. (2009). *Violence and social orders: A conceptual framework for interpreting recorded human history*. New York, NY: Cambridge University Press.

Parsons, T. (1971). *The system of modern societies*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Piketty, Th. (2014). *Capital in the twenty-first century*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.

Ritzer, G. (2000). *The McDonaldization of society* (Rev. ed.). Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.

Robertson, R. (1992). *Globalization: Social theory and global culture*. London, England: SAGE Publications.

Savelyev, Yu. (2011). European integration and differences in development tracks of East European borderland. *Proceedings of the National University of "Kyiv-Mohyla Academy". Sociological Science*, 122, 71–79. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2803927>.

Savelyev, Yu. (2013). Modernization and pseudomorphosis: The case of the forced gender transformation in the context of the communist project of modernization and its collapse. *RSC: Research in Social Change*, 5(1), 65–93.

Savelyev, Yu. B. (2015a). Cohort analysis and the problem of delimiting components of social change: The method of linear trend decomposition. [In Russian]. *Sociological Studies*, 10, 130–135. [= Савельєв 2015a]

Savelyev, Yu. B. (2015b). Social inclusion and exclusion as forms of social interaction: The heuristic potential of sociological concepts. [In Ukrainian]. *Ukrainian Society*, 4 (55), 61–74. [= Савельєв 2015b]

Savelyev, Yu. (2016). Decomposition of value change in European societies in 1995–2008: Test of modernization model and socialization hypothesis. *Sociología*, 48(3), 267–289.

Savelyev, Yu. B. (2017). *Multidimensional modernity: Social inclusion in the assessment of social progress*. [In Ukrainian]. Kyiv, Ukraine: Kyiv University Press. [= Савельєв 2017]

Sen, A. (1999). *Development as freedom*. New York, NY: Alfred A. Knopf.

Sztompka, P. (1993). Civilizational incompetence: The trap of post-communist societies. *Zeitschrift für Soziologie*, 22(2), 85–95. <https://doi.org/10.1515/zfsoz-1993-0201>.

Sztompka, P. (1996). *The sociology of social change*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Aspect Press. [= Штомпка 1996]

Therborn, G. (2003). Entangled modernities. *European Journal of Social Theory*, 6(3), 293–305. <https://doi.org/10.1177/13684310030063002>.

Tiryakian, E. A. (1995). Modernization in a millenarian decade: Lessons for and from Eastern Europe. In B. Grancelli (Ed.), *Social change and modernization: Lessons from Eastern Europe* (pp. 249–264). Berlin, Germany: Walter de Gruyter.

Touraine, A. (2009). *Thinking differently*. Cambridge, England: Polity Press.

United Nations Development Programme. (2007). Human Development Report 2007–2008. Fighting climate change: Human solidarity in a divided world. <https://doi.org/10.18356/6d252f18-en>.

Wagner, P. (1994). *A sociology of modernity: Liberty and discipline*. London, England: Routledge.

Wallerstein, I. (2000). Globalization or the age of transition? A long-term view of the trajectory of the world-system. *International Sociology*, 15(2), 249–265. <https://doi.org/10.1177/0268580900015002007>.

Welzel, Ch., Inglehart, R., Alexander, A., & Ponarin, E. (2012). Disentangling the ties between culture and institutions: How human emancipation exemplifies this phenomenon. [In Russian]. *The Journal of Sociology and Social Anthropology*, XV(4), 12–43. [= Вельцель 2012]

Welzel, Ch., Inglehart, R., Klingemann, H-D. (2003). The theory of human development: A cross-cultural analysis. *European Journal of Political Research*, 42(3), 341–379. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00086>.

Zapf, W. (1998). Die Modernisierungstheorie und unterschiedliche Pfade der gesellschaftlichen Entwicklung. [In Russian]. *Sociological Studies*, 8, 14–26. [= Цапф 1998]

Zhang, F., & He, Ch. (2015). World modernization indexes 1950 to 2010. In A. Martinelli, & Ch. He (Eds.), *Global modernization review: New discoveries and theories revisited* (pp. 131–136). Singapore: World Scientific.

Received 18.03.2019

ЮРІЙ САВЕЛЬЄВ

Інклюзивна модернізація та суперечності ціннісних змін у країнах Східної Європи у 1990–2000-х роках

Стаття має на меті ознайомити українських соціологів із результатами досліджень процесів модернізації та ціннісних змін у постсоціалістичних країнах Східної Європи під час глибоких суспільних трансформацій 1990-х — першої половини 2000-х років. Продемонстровано, що модернізація є перманентним, релятивним, нелінійним і антиномійним процесом. Антиномії модерну пов'язані з процесом емансипації та відповідною зміною ціннісних орієнтацій у суспільстві. Емансипація на тлі підвищення якості життя супроводжується одночасним зростанням для сучасної людини відповідальності за її вибір та загрозами для індивідуальної свободи, що актуалізує проблему інклюзивності модернізації. З іншого боку, несприятливі соціально-економічні умови та послаблення відчуття екзистенційної безпеки можуть призвести до демодернізації, яка супроводжується зниженням толерантності й готовності до прийняття інших, падінням довіри до демократичних інститутів, порушенням раціональної суспільної комунікації, меншою підтримкою емансипаційних цінностей і більшою — матеріалістичних.

Оцінювання шляхом статистичного моделювання ефектів історичного періоду та зміни поколінь через інтракогортний та інтеркогортний компоненти соціальних змін засвідчило, що механізм соціалізації є ключовим для пояснення стійкості тренду модернізації, оскільки існують відмінності між когортами у ціннісних орієнтаціях, які були сформовані за умов поступового поліпшення якості життя у попередній період. У 13-ти постсоціалістичних країнах існує тенденція поширення емансипаційних цінностей шляхом соціалізації, проте в декількох із них статистично значущий інтеркогортний компонент поєднується з несприятливими контекстуальними чинниками.

Отже, хоч європейська інтеграція виявилася досить ефективною стратегією модернізації для більшості постсоціалістичних суспільств Східної Європи, цей процес не є необоротним. Саме таке бачення дає змогу краще зрозуміти суперечливість розвитку регіону Східної Європи, зокрема українського суспільства.

Ключові слова: інклюзивна модернізація, цінності, соціальні зміни, демодернізація, східноєвропейські країни

ЮРИЙ САВЕЛЬЄВ

Інклюзивная модернизация и противоречия ценностных изменений в странах Восточной Европы в 1990–2000-х годах

Статья имеет целью ознакомить украинских социологов с результатами исследований процессов модернизации и ценностных изменений в постсоциалистических странах Восточной Европы во время глубоких общественных трансформаций 1990-х — первой половины 2000-х годов. Продемонстрировано, что модернизация является перманентным, релятивным, нелинейным и антиномическим процессом. Антиномии модерна связаны с процессом эмансипации и соответствующим изменением ценностных ориентаций в обществе. Эмансипация на фоне повышения качества жизни сопровождается одновременным возрастанием для современного человека ответственности за его выбор и угрозами для индивидуальной свободы, что актуализирует проблему инклюзивности модернизации. С другой стороны, неблагоприятные социально-экономические условия и ослабление чувства экзистенциальной безопасности могут привести к демодернизации, сопровождающейся снижением толерантности и готовности к принятию других, падением доверия к демократическим институтам, нарушением рациональной общественной коммуникации, меньшей поддержкой эмансипационных ценностей и большей — материалистических.

Оценка путем статистического моделирования эффектов исторического периода и смены поколений при помощи интракогортного и интеркогортного компонентов социальных изменений показала, что механизм социализации является ключевым для объяснения устойчивости тренда модернизации, поскольку существуют различия между когортами в ценностных ориентациях, сформировавшихся в условиях постепенного улучшения качества жизни в предшествующий период. В 13-ти постсоциалистических странах существует тенденция распространения эмансипационных ценностей путем социализации, однако в нескольких из них статистически значимый интеркогортный компонент сочетается с неблагоприятными контекстуальными факторами.

Поэтому, хотя европейская интеграция оказалась довольно эффективной стратегией модернизации для большинства постсоциалистических обществ Восточной Европы, этот процесс не является необратимым. Именно такой взгляд позволяет лучше понять противоречивость развития региона Восточной Европы, в частности украинского общества.

Ключевые слова: инклюзивная модернизация, ценности, социальные изменения, демодернизация, восточноевропейские страны

YURIY SAVELYEV

Inclusive modernisation and contradictions of changes in value systems of Eastern European countries in the 1990s and 2000s

The paper aims to acquaint Ukrainian sociologists with the research findings regarding modernisation processes and changes in value systems, which were happening in post-socialist countries of Eastern Europe during profound societal transformations of the 1990s and the first half of the 2000s. The analysis demonstrates that modernisation is a permanent, relative, non-linear and antinomic process. Antinomies of modernity are linked to the emancipation process and the corresponding change in value orientations in society. Emancipation, which is unfolding against a backdrop of improving the quality of life, is accompanied by the rise of personal responsibility for choices being made, as well as by threats to individual freedom. This brings into sharp focus the inclusiveness of modernisation. On the other hand, unfavourable socio-economic environment along with declining sense of existential security may lead to de-modernisation, which is coupled with shrinking tolerance and dwindling willingness to accept others, receding trust in democratic institutions, disruptions to rational communication in society, weaker support for emancipative values and adherence to materialistic ones.

The estimate of effects related to a certain historical period and generational turnover through intra- and inter-cohort components of social change, which was made using statistical modelling, has shown that socialisation is a key factor explaining continuity of the modernisation trend — since there are cohort differences in value orientations formed during a gradual improvement of the quality of life in the preceding period. In 13 post-socialist countries, there is a tendency for emancipative values to spread due to socialisation; however, in a few of them a statistically significant inter-cohort component is combined with adverse contextual factors.

Thus, even though European integration has proved to be quite an effective strategy for modernisation in most post-socialist Eastern European countries, it is not an irreversible process. Such a perspective helps to better understand the contradictory nature of transformations taking place in Eastern Europe, particularly in Ukrainian society.

Keywords: inclusive modernisation, values, social change, de-modernisation, Eastern European countries